

NĂȚIUNE ȘI CONFESIUNE ÎN BALCANI. TREI CAZURI SLAVE

Flavius Solomon

Pentru observatorii externi, Europa sud-orientală este, de cele mai multe ori, un spațiu greu de înțeles, un generator de permanente conflicte. Eșecul terapiei aplicate acestui deja cronic bolnav se datorează, în cea mai mare parte, slabei cunoașteri a pacientului. Și un volum aparținând lui Hugh Poulton – apărut acum câțiva ani la Indiana University Press – vroia să sugereze anume acest lucru. Întrebarea „Who are the Macedonians?“, avansată inspirat de Poulton în chiar titlu de carte, poate provoca și altele asemănătoare: „Cine sunt bosniacii?“, „Cine sunt muntenegrenii?“, „Cine sunt pomacii?“, iată cel puțin încă trei întrebări care mai oferă suficiente motivații pentru cercetări viitoare.

Vom porni în cercetarea noastră de la o realitate mai mult sau mai puțin cunoscută: modernizarea, în varianta ei occidentală, a fost aplicată în Balcani cu o întârziere sensibilă, astfel că unele dintre efectele acesteia abia încep să-și facă simțită prezența. Dacă în partea occidentală și centrală a Europei geneza conștiinței naționale este, de pildă, un fapt care, cu mici excepții, aparține exclusiv de domeniul trecutului, în unele zone din Balcani asistăm încă la conturarea unor noi identități etnice. Întârzierea cu care marele colectivități umane din regiunea amintită au intrat în *epoca naționalităților* explică, în parte, și actuala situație politică din regiune. După primul război mondial, când oamenii politici europeni trasau noile granițe, apelând inclusiv la principiul wilsonian al autodeterminării, musulmanii bosniaci și macedonienii își anunțau mai mult decât timid dorința de a trăi într-un *stat (-națiune)* propriu, în timp ce marea majoritate a elitei croate nu apucase să părăsească încă faza *iugoslavismului cultural*. Alături de factorii istorici – Balcanii au constituit în ultimele trei secole punctul de intersecție a intereselor marilor puteri –, culturali și economici, geneza identității etnice în sud-estul Europei a fost influențată și de cel religios, care, în anumite situații, a fost chiar unul ce i-a determinat cursul evoluției. Într-o scurtă intervenție, așa cum este cea pe care o propunem astăzi cititorului, este mai mult decât dificil să acoperim întreaga problematică circumscrisă genezei și afirmării identității naționale în Balcani. Ne-am propus, în consecință, să ne limităm la doar trei cazuri sud-slave, încercând să urmărim în ce măsură apartenența

religioasă a influențat devenirea celor trei mari grupuri: sârbii, croații și bosniacii musulmani.

Înainte de a trece însă la subiectul propriu-zis, suntem datori să facem două clarificări. Prima istorică și cea de-a doua teoretică.

1. Așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, încă din secolul VI d. Chr., a adus cu sine modificarea hărții etnice și politice a acestui „subcontinent european”¹. Prima formațiune statală slavă din regiune a aparținut slovenilor, care de la mijlocul secolului VIII, au intrat în sfera de influență a lumii germane. În secolele IX-X asistăm la organizarea statală a croaților. La fel ca și slovenii însă, aceștia s-au trezit de timpuriu sub controlul unei alte puteri străine, Ungaria, la început prin formula uniunii personale, iar mai apoi sub forma unui banat. Pe harta politică sud-est europeană, Bosnia a apărut la sfârșitul secolului XII, prin desprinderea de Croația. Un loc important în istoria acestei regiuni a avut-o o vreme mișcarea bogomilă. În timpul țarului Ștefan Dušan, Bosnia a aparținut Serbiei, iar după destrămarea sistemului politic al acestuia a devenit regat separat. Asemănătoare a fost și evoluția banatului Rama. După ce în secolele XII-XIII a fost parte a principatului munteșean Zeta și a Serbiei, acesta a fost ulterior încorporat Bosniei. Numele de Herțegovina s-a impus după 1448, când regiunea amintită a devenit domeniu al împăratului Frederic III și a fost ridicată la statutul de ducat (= *Herzogtum*).

După dispariția temporară a Imperiului bizantin (1204), și sârbii au reușit să-și constituie o statalitate proprie. Apogeul a fost atins între 1345 și 1355, sub Ștefan Dušan. Odată cu moartea acestuia însă, părți ale teritoriilor sârbe încep să intre rând pe rând sub controlul turcilor. După 1389 statul otoman a preluat controlul asupra regiunilor din sud, iar a doua confruntare de la Kosovo Polje (1448) a marcat începutul ascensiunii turcilor până la Dunăre (definitiv la 1459), pentru ca mai apoi să fie ocupată Bosnia (1463), Herțegovina (1483) și Belgradul (1521).

Recuperarea de la otomani a teritoriilor sud-slave a fost prefațată de războiul de treizeci de ani (1618-1648), când trupele generalului habsburgic von Wallenstein au ajuns pentru prima dată în Bosnia, iar Pacea de la Karlowitz (1690) a sancționat trecerea celei mai mari părți a teritoriilor locuite de sloveni și croați la Imperiul habsburgic. Un alt rezultat al confruntărilor dintre austrieci și otomani din deceniul opt al secolului XVII, în timpul cărora armatele habsburgice au profitat și de sprijinul populației slave creștine, a fost și așezarea unui mare număr de sârbi pe teritoriul Imperiului dunărean – în sudul Ungariei –, din cauza presiunilor turce.

La începutul secolului XIX, sub conducerea lui Karadjordje Petrović, a avut loc o mare răscoală a sârbilor, pentru ca acțiunile antiotomane, reluate la 1815 de către Miloš Obrenović, să se încheie cu obținerea de către sârbii de la sud de Dunăre a unei autonomii reduse. Una dintre urmările imediate ale acestei

mutații a fost și accentuarea spiritului de solidaritate și apariția unor canale de comunicare economică și culturală dintre cele două mase sârbe din Imperiul otoman și austriac. Între anii 1815 și 1830 numărul locuitorilor din teritoriile sârbe otomane a crescut rapid, de la cca. 300 mii la cca. 500 mii. Acest lucru s-a datorat atât extensiei teritoriale a Serbiei, cât și migrării de populație dinspre zonele aflate sub autoritatea directă otomană și Imperiul habsburgic. Războiul antiotoman din 1876/77 a deschis calea emancipării politice definitive a slavilor de sud. În mai puțin de jumătate de secol, harta politică sud-est europeană avea să sufere transformări majore, punctul final fiind pus după primul război mondial, odată cu crearea Regatului sârbilor, croaților și slovenilor.

2. Orice definiție despre *popor*, *națiune* și *etnie* lasă loc pentru noi interpretări și comentarii. Aceasta din cauză că în spatele respectivelor termeni se ascund realități sociale, politice, economice culturale și religioase deosebit de complexe. În linii mari, printre condițiile pe care trebuie să le îndeplinească o comunitate umană pentru a se încadra în ceea ce sociologii, politologii și istoricii numesc *națiune* se numără, alături de (1) numărul relativ mare de membri, (2) posedarea unui teritoriu propriu și a unui grad înalt de independență economică și politică, (3) existența unei stratificări sociale și a unui sistem politic și juridic propriu și (4) **cunoașterea, cel puțin la nivelul elitelor politice și intelectuale, a sentimentului unei identități proprii**².

Liantul care leagă între ei membrii unei națiuni este sentimentul apartenenței la același mare grup uman, adică *identitatea colectivă*. Aceasta din urmă nu trebuie înțeleasă însă ca o realitate obiectivă, ci, mai degrabă, ca o **interpretare dată de membrii respectivei comunități pe baza imaginii despre sine, a cunoștințelor despre trecut și scopurilor urmărite**. Identitatea colectivă este compusă din 3 niveluri: 1) *particularitățile colective*; 2) *momentele istorice de referință*; 3) *focarul de identificare*, acestuia din urmă revenindu-i funcția de a defini sensul și valoarea colectivului³. În cazul identităților naționale moderne, focarul de identificare se sprijină pe unul sau mai mulți piloni. Acesta poate fi atât o caracteristică deosebită de grup, cât și un eveniment din trecut, sau chiar din viitor – așteptarea „Împărăției lui Dumnezeu“, de pildă –, fapt ce face ca limita dintre primele două paliere ale identității colective, pe de o parte, și focarul de identificare, pe de altă parte, să fie foarte greu de stabilit.

Perspectiva teoretică amintită este confirmată și de cele trei cazuri concrete ale analizei noastre, pornindu-se de la rolul pe care l-a jucat apartenența religioasă în formarea unei „comunități imaginare“ proprii⁴, în secolul XIX – începutul secolului XX, la sârbi și croați, și, în cel din urmă veac, la bosniacii musulmani.

1. Cazul sârb

Biserica ortodoxă a fost, fără îndoială, pilonul pe care s-a clădit „autogovernarea sârbă” de pe teritoriul Imperiului otoman. Tot ei i se datorează și conservarea de-a lungul a câtorva secole de autoritate turcă a imaginii spațiului sârb – identic un timp cu aria de influență a Patriarhiei de Peć – și revitalizarea vechii tradiții slavo-bizantino-ortodoxe. Și identitatea culturală sârbă, în forma ei scrisă, și-a găsit refugiul, până în zorii epocii moderne, în redacția sârbă a slavo-nei bisericești. Dominația otomană a făcut ca viața culturală să se retragă în intimitatea mănăstirilor din munți. Chiar și păstrarea elementelor primare ale conștiinței istorice se datorează în cea mai mare parte ierarhiei ecleziastice, de vreme ce unii dintre reprezentanții dinastiei Nemanjizilor, declarați sfinți, apăreau constant în liturghii și predici. De asemenea, și mitul Kosovo nu este doar un produs istoric, ci și unul religios⁵.

Și sârbii care s-au stabilit începând cu sfârșitul secolului XVII pe teritoriul Imperiului austriac au profitat de un centru bisericesc propriu, la Karlowitz (Sremski Karlovci). Încă în timpul „marii migrații” din 1690, patriarhul refugiat Arsenie III Crnojević a obținut de la împăratul Leopold I nu numai garanții pentru libera expresie a convingerilor religioase, ci și recunoașterea pentru viitorii mitropoliți sârbi de Karlowitz a calității de capi laici ai comunității sârbe⁶. Mai ales la început, biserica ortodoxă a jucat un rol important în conservarea identității sârbe în masa pluriethnică și pluriconfesională din Imperiul habsburgic⁷, iar cele mai multe dintre comunitățile ortodoxe sârbe create după 1690⁸ au constituit o formă a autonomiei parțiale sârbe. Este de reținut faptul că în sarcina ierarhilor bisericii cădeau nu numai activități de ordin educațional sau social, ci și unele de natură judecătorească și fiscală. Nucleul comunităților sârbe l-au constituit mult timp bisericile și casele parohiale, unde, sub șefia unui *crkveni otac* (*părinte bisericesc*), se țineau adunări la care se dezbăteau probleme de interes general⁹.

Mai întâi în Imperiul dunărean, odată cu reformele iosefiniste, biserica ortodoxă a fost pusă însă în fața perspectivelor de a pierde controlul exclusiv asupra câmpului cultural și educațional sârb. Prin *Regulae directivae* (1774) și *Schulverfassung* (1776) se prevedea, printre altele, bararea accesului pentru străini – cei vizați fiind învățătorii ruși –, folosirea doar a materialelor didactice autorizate, asigurarea fondurilor de bază din surse private și limitarea folosirii caracterelor chirilice doar în sfera bisericească.

Dositej Obradović a fost primul autor important care a dat semnalul despărțirii scriitorilor sârbi de imaginea Serbiei tradiționale. Foarte mulți condeieri sârbi din Imperiul habsburgic de la sfârșitul secolului XVIII și începutul celui următor au fost chiar adepți ai iosefinismului și au acuzat biserica de obscurantism și conservatorism. Dacă până la acea vreme scriitorii sârbi făceau o

legătură directă între apartenența religioasă și cea etnică, odată cu Obradović centrul de greutate începe să cadă pe limbă: „Sârbul simplu din Banat sau Bačka se află printre poporul său și în Serbia, Bosnia, Herțegovina, Dalmația, sau în Croația, Slavonia și Smirna, unde se vorbește limba sa, fie de ortodocși sau de credincioși catolici”¹⁰.

Odată cu instituirea autonomiei în Serbia otomană, influența elitei sârbe din Imperiul austriac asupra situației de la sud de Dunăre, mai ales în învățământ, a cunoscut o creștere progresivă¹¹. Un impact deosebit l-a avut și crearea la Pesta în anul 1815¹² a *Academiei Sârbe (Matica srpska)*, după modelul celei maghiare. Chiar dacă în fruntea ei s-au aflat la început doar negustori, cu excepția notorie a scriitorului și juristului Jovan Hadžić, această organizație a provocat în scurt timp o adevărată revoluție culturală. Două decenii mai târziu, o asociație culturală asemănătoare, cu numele de *Societatea Literară Sârbă (Društvo srbske slovesnosti)*, a fost creată și în principatul Serbiei. Ruperea monopolului bisericii asupra activităților culturale din spațiul etnic sârb se reflectă și în apariția, în primele decenii ale secolului XIX, a unui mare număr de tipografii aflate în mâinile unor laici, la fel ca și a unor ziare și reviste¹³.

Secularizarea culturii a pus, așa cum era de așteptat, și problema reformării limbii scrise. Foarte mult timp slavona veche bisericească a fost și limba scrisă a sârbilor, mai întâi în biserică, iar mai apoi și în sfera laică. Aceasta a fost îmbogățită progresiv cu elemente din limba vorbită. Din secolul XVIII, are loc penetrarea, mai ales printre sârbii din Imperiul habsburgic, a unor împrumuturi din limba rusă. La sfârșitul aceluiași secol, prin îmbinarea elementelor din rusă și limba populară vorbită în Vojevodina, apare *slaveno-sârba*, care va fi și limba literară a primei jumătăți de secol XIX. Cei mai importanți oameni de cultură au susținut necesitatea renunțării la slavona bisericească, în redacția ei sârbă, și ridicarea unui dialect popular la rangul de limbă literară, optând astfel pentru constituirea unor rețele moderne de comunicare, nu numai pentru sârbi, ci și pentru croați¹⁴.

Odată descoperită, afinitatea sârbo-croată avea să livreze suficient material pentru concluzii ce vor depăși cu mult cadrul lingvistic. În lucrarea sa de referință *Srbi svi i svuda*¹⁵ (*Sârbi cu toții și oriunde*), Vuk Karadžić, părintele limbii literare sârbe, în deplină consonanță cu spiritul european al epocii, pune în centrul ideii despre națiune limba și rezerva religiei un rol mai mult secundar. De aceea, Karadžić îi trecea pe toți vorbitorii dialectului štokav, indiferent de apartenența religioasă, în rândul sârbilor¹⁶. Nici pentru o altă figură marcantă a vieții publice de la mijlocul secolului XIX „unitatea națională sârbă” nu putea fi periclitată de factorul religios. Ne gândim aici la Ilija Garašanin, care în *Programul* său din 1844¹⁷ includea Bosnia și Herțegovina în sfera de interes a Serbiei, pe motiv că slavii din aceste două regiuni nu ar fi altceva decât sârbi de credință catolică sau mahomedană. „Recuperarea națională” a acestora nu

trebuia să aibă loc însă neapărat prin acțiuni religioase, ci, mai degrabă, culturale. De aceea, Garašanin propunea ca, într-o primă etapă, să fie tipărite – cu litere chirilice și latine – și difuzate în aceste regiuni culegeri de cântece și texte religioase și istorice. Acestea ar fi trebuit să câștige, într-o perspectivă nu prea îndelungată, populația locală pentru cauza unificării cu Serbia¹⁸. Idei asemănătoare a susținut și Svetozar Miletić, ilustru reprezentant al sârbilor de la nord de Dunăre de la mijlocul secolului XIX¹⁹.

Scepticismul din mediul intelectual în legătură cu rolul religiei în istoria sârbilor și a capacității acesteia de a forma liantul național sârb se face tot mai simțit în a doua jumătate a secolului XIX, odată cu penetrarea ideilor socialiste. În acest sens, de referință este viziunea lui Svetozar Marković, unul dintre intelectualii care au marcat cel mai mult spiritul sârb din a doua jumătate a secolului XIX²⁰.

2. Cazul croat

Care este în prezent focarul de identificare al croaților? Majoritatea repondenților sondajului nostru imaginar ar alege dintre mai multe răspunsuri alternative: „catolicismul“. Un cercetător croat din domeniul patologiei și istoriei ecleziastice definea acum câțiva ani, la o importantă reuniune științifică din Germania, în felul următor legătura dintre croați și confesiunea catolică: „Das kulturelle Moment war in der Geschichte des kroatischen Volkes mit dem religiösen in einem Ganzen verbunden und vermischt. So ist das kroatische Volkstum mit dem Katolizismus als dem religiösem Moment bei der größten Gruppe der Kroaten verknüpft. In dieser Verbundenheit waren die katholischen Kroaten gegen jeden äußeren Einfluß stark und monolith, egal von welcher Seite er kommen mochte: von der Orthodoxie, vom Islam oder vom Protestantismus. In dieser Einheit des Religiösen mit dem Nationalen muß man die Begründung suchen, warum das orientalisches-islamische oder das protestantische Gedankengut nur auf ebene eines bescheidenen Versuches geblieben ist. Der Islam und die Reformation wurden als solche von den Kroaten als etwas Fremdes aufgefaßt und daher hatten sie in Kroatien keine Chance. Alles was von außen kam, Rom und zum Teil der Westen ausgenommen, wurde blockiert“²¹. Să rezumăm ideile principale ale autorului citat: 1) istoria culturală a croaților se suprapune peste cea religioasă; 2) catolicismul a determinat specificul național croat; 3) devotamentul croaților față de catolicism s-a manifestat și în respingerea oricăror influențe străine, fie ele ortodoxe, islamice sau protestante.

Identificarea croaților cu catolicismul nu are însă un curriculum atât de vechi, așa cum am fi tentați să credem. Abia de la începutul secolului XX ideea a început să-și facă cu adevărat simțită prezența în discursul elitei culturale și

politice croate. Spre deosebire de sârbi, biserica, dar mai ales ierarhia ecleziastică superioară, cu excepția notorie a episcopului Strossmayer, nu a avut un rol determinant în fenomenul cultural și politic croat timpuriu. Singurele abateri de la regulă le-au constituit doar Bosnia-Herțegovina – până la anexarea acesteia de către Habsburgi – și Istria, datorită condițiilor locale specifice. Acest lucru se explică prin faptul că antagonismul croaților față de autorități nu putea să fie axat pe factorul religios, de vreme ce etniile dominante cu care intrau în contact – germanii și maghiarii – erau tot catolice. De aceea, în prima fază, apartenența la Biserica Romei nu putea să influențeze într-un mod decisiv coordonatele de evoluție ale mișcării naționale croate.

Mișcarea iliră (ilirski pokret), apărută în anii '30 ai secolului XIX, a constituit etapa de referință a renașterii croate. Centrul ei s-a aflat în Banatul Croației, iar purtătorii importanți au fost recrutați din mediul intelectualității, negustorilor și o mică parte a clerului de jos. Un timp, corifeii acestei mișcări au format și principala forță a rezistenței croaților față de maghiarizare, prin standardizarea limbii literare, crearea unei elite economice și politice proprii și, în consecință, obținerea unei autonomii cât mai largi. Baza ideologică a mișcării ilire a fost ideea despre descendența croaților și a celorlalți slavi de sud din vechii iliri. Acest lucru a condus, printre altele, și la extinderea de către exponenții curentului amintit a etnonimului de *ilir* asupra tuturor slavilor din Balcani și în final, la conturarea unui autentic *iugoslavism*, fundamentul teoretic al mult râvnitei entități lingvistice, culturale și politice. Printre primii care au susținut ideea identității lingvistice sud-slave au fost graful Janko Drašković (1770-1862) și Ljudevit Gaj (1809-1872). În timp ce primul milita pentru realizarea unității lingvistice sud-slave, al doilea visa chiar la o nouă hartă politică a sud-estului european, dominată de „națiunea slavă”. De remarcat că la cei doi alteritatea religioasă nu se transformă automat și în una națională. Atunci când se pronunța pentru generalizarea unor norme lingvistice unice pentru slavii de sud, Drašković nu uita să și amintească că sârbii nu sunt altcineva decât „frații de rit vechi” („staroverci”) ai croaților²².

Ideea unității slavilor de sud a fost sprijinită și de alți doi reprezentanți de seamă ai vieții politice și culturale croate din secolul XIX: Josip J. Strossmayer (1815-1905) și Franjo Rački (1828-1894). Chiar dacă erau conștienți că între masele slave din Balcani există deosebiri confesionale și culturale deloc neglijabile, cei doi credeau că relativa apropiere dintre dialectele sud-slave oferea șansa construirii unei viitoare unități naționale. La nivelarea diferențelor lingvistice trebuiau să contribuie și două importante instituții, *Academia Iugoslavă* (1866) și Universitatea din Zagreb (1874), a căror existență li se datorează în mare parte²³. Strossmayer credea că baza masei sud-slave o constituie croații și sârbii, „doi frați, fii ai aceleiași mame, despărțiți încă de unele prejudecăți”²⁴, iar Rački vorbea despre „două ramuri ale aceluiași popor”²⁵. În ce privește apar-

nența confesională diferită a sârbilor și croaților, aceasta nu ar fi trebuit să pună în pericol proiectata entitate națională. Cu toate că făcea parte din ierarhia superioară catolică²⁶, Strossmayer se declara fascinat și de anumite momente din istoria ortodoxiei slave și milita pentru reconcilierea dintre cele două biserici, ca prim pas spre o „biserică națională“. Pledoaria lui avea să evolueze chiar până la solicitarea de a reforma radical biserica catolică²⁷.

3. Cazul musulmanilor bosniaci

Una dintre preocupările constante din ultimul timp ale elitei culturale musulmane din Bosnia-Herțegovina este găsirea unor rădăcini cât mai vechi pentru identitatea bosniacă musulmană. Coborârea până în evul mediu, în epoca preotomană, se regăsește, de pildă, și în stema oficială a amintitului stat. Din scrierile programatice ale unor autori bosniaci pot fi desprinse câteva puncte-cheie: 1) pe teritoriul actual al țării o entitate politică purtând numele de Bosnia a existat încă la sfârșitul secolului XII, cu mult înaintea venirii turcilor; 2) creștinarea bosniacilor nu a fost una profundă, potențaii politici de aici recunoscând mai degrabă formal apartenența la catolicism sau ortodoxie; 3) trecerea populației slave la islam nu se datorează exclusiv otomanilor, ci și (a) contactelor anterioare cu lumea musulmană, (b) anumitor afinități rituale și teologice dintre islam și bogomilism²⁸.

O scurtă aplecare asupra trecutului recent al Bosniei-Herțegovina este însă suficientă pentru a constata că anunțarea încheierii procesului de constituire a unei identități bosniace este încă prematură. Chiar dacă unii autori sunt tentați să sugereze existența de timpuriu a unei conștiințe (etnice) de grup la bosniaci – inclusiv catolici și ortodocși²⁹ –, realitățile de pe teren de până acum câteva decenii contraziceau mai degrabă acest lucru.

În Bosnia și Herțegovina otomană delimitarea dintre cele trei mari comunități avea la bază factorul religios și social. Totuși, în timp ce catolicii și ortodocșii erau și se identificau și cu „nume laice“, *croați* și, respectiv, *sârbi*, slavii mahomedani se și erau definiți doar pe baza apartenenței confesionale – *muslimani* – sau politice și sociale – *turcini*³⁰.

Începutul constituirii cu adevărat a unei identități proprii la musulmanii bosniaci a fost pus de trecerea celor două provincii sub controlul Austro-Ungariei. După o perioadă îndelungată în care a avut un rol dominant, populația musulmană s-a trezit în situația unei comunități marginalizate economic, politic și religios. Convertirea la religia dominantă (catolicism) a unora dintre aspiranții la o ascensiune socială rapidă și presiunile asimilatorii ale elitei sârbe și croate vor provoca însă nemulțumiri în masă și, în consecință, vor stimula puternic geneza unei solidarități de grup. La trezirea sentimentelor identitare primare va contribui, pe de altă parte, și administrația austro-ungară, care a încercat să

împiedice o nedorită apropiere dintre musulmani, sârbi și croați, prin încurajarea ideii despre existența unei identități naționale bosniace distincte³¹.

Contrar așteptărilor, în statul iugoslav de după 1918, musulmanii nu au putut profita de condițiile necesare formării unei identități etnice proprii. Inițial, teritoriile populate de ei au fost divizate în mai multe departamente (*oblasti*, din 1930 *banovine*), în așa fel ca în nici unul dintre ele să nu constituie majoritatea, iar în 1939, odată cu formarea Banatului Croației, au fost împărțiți între cele două sfere de influență, sârbă și croată.

Nici crearea după ultima mare conflagrație mondială a Republicii Bosnia-Herțegovina, în cadrul statului federal iugoslav, nu a fost urmarea recunoașterii dreptului pentru populația musulmană de a avea o identitate națională proprie, ci a marcat revenirea la împărțirea teritorială de până la 1918. Foarte mult timp credincioșii mahomedani slavi nu aveau de ales decât între a fi „sârbi musulmani“, „croați musulmani“³² sau „musulmani fără naționalitate declarată“, așa cum s-a întâmplat la primul recensământ de după 1945³³. Modificarea de optică a autorităților avea să se producă abia în anul 1959, la unul din congresele Federației Comuniștilor din Iugoslavia, atunci când s-a decis ca asupra musulmanilor din Bosnia și Herțegovina să nu se facă nici un fel de presiune în alegerea naționalității. Doi ani mai târziu lor le-a fost acordată posibilitatea de a se declara „musulmani în sens etnic“, pentru ca în anul 1968 să fie recunoscută oficial „națiunea musulmană“³⁴.

*

Religiei nu îi poate fi contestat rolul pe care l-a jucat (și îl mai joacă încă) în geneza și conservarea identității și conștiinței naționale în sud-estul Europei. Impactul acesteia asupra comunităților umane din această parte a Europei nu s-a înscris însă într-un tipar unic, particularitățile zonale făcând posibile chiar mai multe alternative istorice de evoluție identitară pentru anumite grupuri. În spațiul bulgar, de pildă, prezența îndelungată a ierarhiei grecești în biserică a făcut ca, în prima fază a mișcării naționale³⁵, o parte a elitei bulgare să fie cucerită de valorile elene și să militeze chiar pentru înlocuirea limbii bulgare cu cea greacă³⁶. Nu întâmplător, Paisij Chilendarski și Sofronij Vračanski, părinții mișcării naționale bulgare, au văzut în emanciparea ecleziastică, prin înlăturarea dominației grecești, o etapă obligatorie în drumul spre devenirea națională³⁷.

Însuși modul de organizare a Imperiului otoman – care i-a avut un timp între granițele sale pe majoritatea slavilor de sud – a determinat creșterea considerabilă a rolului religiei în viața grupurilor umane din Balcani. Astfel, în teritoriile anexate de către turci, autoritatea a fost impusă mai mult prin forță, iar elitele, cu excepția celor ecleziastice, au fost lichidate aproape în întregime. La fel ca și în alte țări musulmane, în „Imperiul Semilunii“ *Coranul* a fost legea

absolută a „credincioșilor“, adică a musulmanilor, singurii cetățeni plini ai statului otoman. În ce-i privește pe creștinii sau evreii supuși, aceștia puteau fi considerați protejați ai sultanului. Pentru musulmani, nativi sau convertiți, originea etnică sau apartenența lingvistică era una cu totul secundară. În același timp, membrii celorlalte două confesiuni se puteau organiza în „autonomii naționale“ – sistemul *millet* – în frunte cu liderii lor religioși³⁸. De fapt, administrația otomană i-a recunoscut drept capi ai comunităților creștine doar pe ierarhii superiori, care în mediul ortodox sud-slav au fost recrutați din rândul grecilor. Nu întâmplător, mișcările naționale sârbă și bulgară din secolele XVIII-XIX au avut nu numai un caracter antiotoman, ci și unul antigrec³⁹. Creșterea substanțială a rolului laicilor în activitatea sinoadelor bisericesti ortodoxe de pe teritoriul Imperiului otoman a condus la geneza unor autentice autoguvernări. În cadrul adunărilor laicilor și ierarhilor, alături de probleme de ordin ecleziastic, erau discutate și chestiuni de interes comunitar, astfel că înalții demnitari ortodocși au început să fie percepuți drept autentici lideri comunitari.

Și în Imperiul habsburgic, identitatea de grup a sârbilor, românilor și rutenilor ortodocși a fost centrată foarte mult timp pe individualitatea religioasă. Pornind de la această realitate, istoricul german Emanuel Turczynski a ajuns chiar să vorbească de organizarea respectivelor trei grupuri în „naționalități confesionale“⁴⁰. Particularitățile organizării interne și ritmul modernizării mult mai alert decât în spațiul politic otoman a condus însă la reducerea considerabilă a șansei religiei de a juca rolul de focar de identificare națională. Spre deosebire de otomani, în expansiunea lor, Habsburgii au combinat acțiunile militare cu inițiative dinastice și diplomatice, astfel că pe teritoriul statelor anexate s-au putut conserva unele practici juridice, sociale și administrative locale.

Cu toate că după 1526 Imperiul austriac a fost eterogen din punct de vedere religios, grație unei politici consecvente, a fost atins cu timpul un înalt grad de omogenizare, sub semnul catolicismului. Succesele Contrareformei au însemnat, în acest sens, și reușita centralismului habsburgic. Rezultatul a fost trasarea granițelor între grupurile de etnie de pe teritoriul imperiului nu pe criterii confesionale, ci pe unele lingvistice și culturale. Elitele politice dominante au aparținut, cu excepția notabilă a românilor din Transilvania, a cehilor și sârbilor, aceleiași confesiuni ca și majoritatea supușilor, așa că particularitățile religioase nu s-au putut constitui într-un impuls pentru mișcările naționale. Printre altele, acest lucru explică și interesul mult mai mare al elitei croate din secolul XIX și începutul secolului XX pentru cauza iugoslavismului cultural.

Totodată, organizarea și evoluția internă diferită a celor două imperii au determinat și biografia ideii despre identitatea sârbă la nord și sud de Dunăre. Astfel, frecvența mult mai ridicată a accentelor anticlericale din literatura sârbă din Imperiul dunărean a fost în legătură directă cu intensitatea activităților

științifice – filozofice, istoriografice și literare – din prima fază a mișcării naționale.

Reducerea șanselor religiei de a-și asuma în secolul XIX rolul de focar de identificare pentru sârbi și croați este și urmarea îmbrățișării de către o parte importantă a corifeilor naționalismului sârb și croat a teoriilor apusene despre națiune, teorii în care limba ocupa un loc central. De aceea, construirea unității (imaginare) sud-slave a fost posibilă odată cu descoperirea de către artizanii celor două mișcări naționale din secolul XIX a rudeniei lingvistice slave. Pe de altă parte, asimilarea mai rapidă de către elita culturală croată a valorilor occidentale din epocă și mobilitatea socială mult mai consistentă decât în spațiul sârb explică întâietatea certă a limbii în concurența cu alte posibile focare de identificare națională.

În ce privește Bosnia și Herțegovina, transformarea identității confesionale musulmane de aici în una națională poate fi interpretată și ca o autentică recuperare istorică. Factorii care au condus la întârzierea genezei unei conștiințe naționale proprii la musulmanii din Bosnia și Herțegovina au fost: 1) lipsa unui model politic și cultural de factură modernizatoare⁴¹; 2) a unei culturi scrise proprii⁴², și, în consecință, 3) a unei memorii istorice vii. Nu întâmplător, musulmanii din Bosnia-Herțegovina au fost numiți de către croați și sârbi, până în plin secol XX, și *turci*, iar majoritatea intelectualilor slavi musulmani din Bosnia se declarau croați sau sârbi.

Ar fi greșit însă să se creadă că la baza identității colective a bosniacilor musulmani se află în prezent doar apartenența la islam. Obținerea unei entități politice proprii – mai întâi formală, iar din 1991 și efectivă –, urbanizarea și secularizarea au redus cu mult din importanța pe care o aveau în trecut practicile religioase. Chiar dacă în anumite cercuri se mai încearcă excitarea factorului credinței, calitatea de focar de identificare a religiei va ține tot mai mult de domeniul trecutului. Semnificativă, în acest sens, este revendicarea de către marea majoritate a elitei culturale musulmane din Bosnia și Herțegovina a folosirii exclusive a etnonimului „laic“ de *bosniac* și a glotonimului *limba bosniacă* și împingerea în prim-plan a unor momente de referință din istoria celor două provincii.

1 Sintagma aparține istoricului austriac Karl Kaser.

2 Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983; Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986; Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge - New-York - Melbourne 1990.

3 Estel, Bernd, *Grundaspekte der Nation*, în *Das Prinzip Nation in modernen Gesellschaften. Länderdiagnosen und theoretische Perspektiven*, Opladen 1994, p. 38-39.

4 După Benedict Anderson, națiunea nu este altceva decât reflectarea dorinței subiective a unei colectivități umane de a avea același destin, adică o comunitate imaginată proprie (Anderson, *Imagined Communities*).

5 Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976, p. 202-203.

6 În mare parte, privilegiul acordat de către Leopold I a fost respectat de autoritățile habsburgice până la primul război mondial. În 1770, la solicitarea Mariei Theresia, a fost elaborat un regulament de organizare a bisericii ortodoxe sârbe de pe teritoriul Imperiului habsburgic. Până la 1867, jurisdicția Mitropoliei de Karlowitz se extindea asupra întregii comunități sârbe din imperiu. Patriarhului sârb i-au fost supuși un timp și credincioșii greci și românii ortodocși din Banat, Ungaria, Transilvania și Bucovina. După instaurarea dualismului, sub controlul Mitropoliei de Karlowitz au rămas doar sârbii din partea ungară a imperiului, în timp ce acei din Dalmația au fost trecuți sub ascultarea arhiepiscopului de Cernăuți. Odată cu preluarea sub administrare a Bosniei și Herțegovina (1878), printr-un acord încheiat între Austro-Ungaria și Patriarhia de Constantinopol, pentru ortodocșii din aceste regiuni a fost creată o mitropolie separată, la Sarajevo, și două episcopii, la Tuzla și Mostar.

7 Prima bibliotecă modernă sârbă avea să fie deschisă într-o instituție ecleziastică, la Mitropolia de Karlowitz, iar pe lângă biserici și mănăstiri au existat singurele școli sârbe, unde preoți sau laici – aceștia din urmă supuși tot administrației bisericești – mijloceau copiilor de preoți, negustori, meșteșugari sau țărani bogați cunoștințe primare. Și primele contacte ale unor studiosi sârbi cu lumea europeană se datorează în mare parte bisericii. Astfel, până la 1768, doar datorită eforturilor episcopului ortodox de Timișoara, Vîcentije Jovanović, 20 de tineri sârbi au fost trimiși la studii la Viena. Încă până pe la mijlocul secolului XVIII, slavona bisericească, în redacția sârbă și rusă – aceasta din urmă din anii '20, odată cu venirea primilor învățători ruși – a fost și limba scrierilor laice. De asemenea, primele texte redactate în diverse dialecte locale și primele lucrări moderne cu caracter istoriografic și-au recrutat și ele autorii tot din mediul ecleziastic (Friesel-Kopecki, Dubravka, *Die serbische Nationalbewegung*, în *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Hrsg. von Norbert Reiter, Berlin 1983, p. 192, 211-213).

8 La nord de Dunăre și Sava s-au așezat atunci peste 100.000 de suflete.

9 Konstantinović, Zoran, *Trennung und Wiedervereinigung der serbisch-orthodoxen Kirche. Auswirkungen auf Kultur und Literatur*, în *Das Europa-Verständnis im orthodoxen Südosteuropa*, Hrsg. von Harald Heppner und Grigorios Larentzakis, Graz 1996, p. 79-81.

10 Friesel-Kopecki, *Die serbische Nationalbewegung*, p. 225.

11 *Ibidem*, p. 229-232.

12 În 1864 sediul ei a fost mutat la Novi Sad.

13 *Ibidem*, p. 237-241.

14 Până la urmă avea să fie preferat dialectul *štokav*, care era comun celei mai mari părți a sârbilor și croaților, în dauna celui *kajkav* și *čakav*. Ideile filologice ale lui Vuk Karadžić au fost îmbrățișate și de către elita culturală croată, astfel încât la 1850 au fost puse bazele unor norme lingvistice sârbo-croate comune. Karadžić a refuzat totuși

să accepte propunerile de înlocuire a caracterelor chirilice cu cele latine, pe motiv că cele dintâi sunt singurele care se potrivesc limbilor slave. Reforma lingvistică a lui Vuk Karadžić a fost acceptată la 1868 oficial de către guvernul Serbiei, iar în ultimul deceniu al secolului XIX și în spațiul croat (*Ibidem*, p. 245-248).

15 Scrisă la 1836 și publicată în 1849.

16 Behschnitt, Wolf Dietrich, *Nationalismus bei Serben und Kroaten: 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München, 1980, p. 77-78.

17 Memoriu secret în care erau conturate prioritățile politicii externe și naționale sârbe. A fost tipărit la 1906, cu titlul *Načertanije (Schifă)*.

18 Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, p. 54-59.

19 *Ibidem*, p. 82-97.

20 *Ibidem*, p. 98-103.

21 Ilić, Nico, *Der Gesellschaftsbezug des Katholizismus in Bosnien und Kroatien*, în *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, Hrsg. von Hans-Dieter Döpmann, München 1997, p. 242.

22 Jelavich, Charles, *South Slav Nationalisms-Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Ohio 1990, p. 8; Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, p. 133-142.

23 Michel, Bernard, *Nations et nationalismes en Europe Centrale. XIXe-XXe siecle*, Paris 1995, p. 187-188.

24 Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten*, p. 165.

25 *Ibidem*.

26 A fost episcop de Djakovo.

27 *Ibidem*, p. 171.

28 Balić, Smail, *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, Köln - Weimar - Wien 1992, p. 80-107.

29 Hauptmann, Ferdo, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vakufskomearijsku autonomiju*, Sarajevo 1967; Balić, Smail, *Das Bosniakentum als nationales Bekenntnis*, în „Österreichische Osthefte“, 33, 1991, nr. 2, p. 345-357.

30 Suljević, Kasim, *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, Rijeka 1981, p. 15.

31 Babuna, Aydin, *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode*, Frankfurt am Main 1996, p. 143-155.

32 Schöpflin, George, *Ethnicity and Communism in Yugoslavia*, în „The New Hungarian Quarterly“, 33, 1992 (winter), p. 22-23.

33 Höpken, Wolfgang, *Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime*, în *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität - Politik - Widerstand*, Köln 1989, p. 195.

34 Steindorff, Ludwig, *Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien-Herzegovina*, în *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, Hrsg. von Hans-Dieter Döpmann, München 1997, p. 262-263.

35 Miroslav Hroch a identificat trei etape în evoluția mișcărilor naționale din sud-estul Europei: 1) trezirea interesului pentru ideile naționale în rândul cărturarilor; 2) agitația (propaganda) națională; 3) mișcările în masă (Hroch, Miroslav, *Die*

nationalen Formierungsprozesse in Mittel- und Südosteuropa. Ein Vergleich, în „Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte“, 1995, nr. 2, p. 7-16).

36 Springborn, Radina, *Die bulgarische Nationalbewegung*, în *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Hrsg. von Norbert Reiter, Berlin 1983, p. 307-308.

37 *Ibidem*, p. 284-291.

38 Poulton, Hugh, *Islam, Ethnicity and State in the Contemporary Balkans*, în *Muslim Identity and the Balkan State*, ed. by Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki, New-York 1997, p.16-17; Suttner, Ernst Chr., *Das religiöse Moment in seiner Bedeutung für Gesellschaft, Nationsbildung und Kultur Südosteuropas*, în *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, Hrsg. von Hans-Dieter Döpman, München 1997, p.31-32.

39 Hroch, *Die nationalen Formierungsprozesse*, p. 10.

40 Turczynski, *Konfession und Nation*.

41 Steindorff, *Von der Konfession zur Nation*, p. 258-259.

42 Încă până la sfârșitul secolului XIX, araba și turca au dominat cultura scrisă din zonele musulmane ale acestor provincii.